

هدایت دینی در عصر دیجیتال

رقیه فیضی^۱

چکیده

یکی از بنیادی‌ترین اهداف بعثت پیامبران الهی و مفاهیم محوری در معارف اسلامی «هدایت دینی» است. با گسترش فناوری‌های نوین ارتباطی و شکل‌گیری فضای دیجیتال، شیوه‌های انتقال، فهم و تأثیرگذاری معارف دینی دستخوش تحولات عمیقی شده است. عصر دیجیتال با فراهم‌سازی بسترهای گسترده ارتباطی، فرصت‌های نوینی برای تبلیغ، آموزش و هدایت دینی ایجاد کرده؛ اما در عین حال، چالش‌هایی همچون سطحی‌نگری، تحریف مفاهیم دینی، تضعیف مرجعیت دینی و گسترش شبهات را نیز به همراه آورده است. پژوهش حاضر با هدف تبیین ضرورت بازخوانی مفهوم هدایت دینی و عصر دیجیتال و ارائه راهکارهایی برای بهره‌گیری صحیح و هدفمند از ظرفیت‌های فضای دیجیتال در راستای تحقق هدایت دینی در جامعه معاصر از روش توصیفی - تحلیلی؛ بر پایه اسناد و منابع کتابخانه‌ای سامان یافته و درصدد است به بررسی «هدایت دینی در عصر دیجیتال» بپردازد و با تأکید بر آیات قرآن کریم، روایات اهل بیت (ع) و دیدگاه اندیشمندان اسلامی، ابعاد مختلف این مسئله را تحلیل کند و به این سؤال پاسخ دهد که: هدایت دینی در عصر دیجیتال چگونه صورت می‌گیرد؟ نتایج حاکی از آن است که: عصر دیجیتال نه تهدیدی ذاتاً منفی برای دین است و نه فرصتی خودبه‌خودی برای هدایت؛ بلکه میدانی است که کیفیت حضور دین در آن، سرنوشت هدایت دینی را رقم می‌زند. حوزه‌های علمیه، به عنوان نهادهای مرجع تولید و صیانت از معارف دینی، وظیفه‌ای سنگین در طراحی الگوی هدایت دینی در عصر دیجیتال بر عهده دارند و ایفای این نقش، مستلزم پیوند عمیق میان سنت اجتهادی حوزه و اقتضائات جهان معاصر است.

واژگان کلیدی

هدایت دینی، عصر دیجیتال، فضای مجازی، قرآن کریم، روایات اهل بیت (ع)

^۱ سطح ۲؛ حوزه ی علمیه الزهراء (س) آزادشهر

مقدمه

یکی از بنیادی‌ترین مفاهیم دینی در منظومه معرفتی اسلام که از جایگاهی محوری برخوردار است؛ «هدایت» می‌باشد. هدایت در لغت به معنای راهنمایی همراه با لطف و رساندن انسان به مقصد مطلوب آمده و صرفاً آگاه‌سازی یا نشان دادن مسیر نیست، بلکه فرآیندی هدفمند و غایت‌مند است که انسان را به سوی کمال و سعادت رهنمون می‌سازد آن چنان که قرآن کریم به عنوان آخرین کتاب آسمانی، نیز، خود را کتاب هدایت برای بشر معرفی می‌کند و رسالت خویش را خارج ساختن انسان از ظلمات جهل و ضلالت به سوی نور ایمان و معرفت می‌داند آن‌جا که می‌فرماید: «ذَلِكَ الْكِتَابُ لَآ رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ»^۳.

هدایت مفهومی عام و دارای مراتب و اقسام گوناگونی چون هدایت تکوینی و هدایت تشریعی است.^۴ هدایت تکوینی که همه موجودات را در مسیر خلقت و کمال ذاتی خود راهبری می‌کند و هدایت تشریعی که ناظر به راهنمایی اختیاری انسان از طریق وحی، پیامبران و شریعت الهی بوده و تحقق آن وابسته به پذیرش آگاهانه انسان است.^۵

از مهمترین انواع هدایت تشریعی به عنوان حقیقتی ثابت در دین اسلام می‌توان به «هدایت دینی» به معنای راهنمایی انسان به سوی ایمان، معرفت الهی و عمل صالح بر اساس آموزه‌های وحیانی اشاره کرد.^۶ هدایت دینی امری فرعی نیست بلکه کامل‌ترین نوع هدایت برای انسان مختار به شمار می‌رود و در جایگاه ویژه‌ای قرار دارد. هدایتی که غایت آن، وصول به کمال انسانی است و انسان را به مسیر سعادت حقیقی رهنمون می‌سازد و تحقق آن نیازمند شناخت دقیق مقتضیات زمان و به‌کارگیری روش‌های متناسب با آن است و بی‌توجهی به شرایط زمانه می‌تواند موجب کاهش کارآمدی این نوع هدایت گردد.^۷ هرچند شیوه‌های تحقق و انتقال آن متناسب با شرایط زمانی، اجتماعی و فرهنگی دچار تحول شود.^۸

^۱ ابن‌منظور، لسان العرب، ج ۳، ص ۴۵۳

^۲ سوره ابراهیم، آیه ۱

^۳ سوره ی بقره، آیه ۲

^۴ راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ص ۵۳۷.

^۵ «الَّذِي أُعْطِيَ كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى»؛ سوره ی طه، آیه ۵

^۶ طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ص ۲۷۴.

^۷ مطهری، توحید، ص ۴۳.

^۸ مطهری، اسلام و مقتضیات زمان، ص ۲۱.

^۹ «إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا»؛ سوره انسان، آیه ۳

در عصر حاضر که از آن به «عصر دیجیتال» یاد می شود و با ویژگی هایی چون سرعت بالای انتقال اطلاعات، تنوع و تکرار منابع معرفتی، تضعیف مرجعیت های سنتی و گسترش شبهات اعتقادی همراه است، تحولات گسترده فناوری های نوین و گسترش فضای مجازی، بستر جدیدی برای تشکّل اندیشه ها، باورها و سبک زندگی انسان فراهم آورده، فرآیند آن را با شرایطی متفاوت مواجه ساخته طوری که شیوه ارتباطات و الگوهای معرفتی انسان معاصر را دستخوش تغییرات کرده و عرصه جدیدی پیش روی دین و نهادهای دینی گشوده که هم فرصت های بی سابقه برای تبلیغ و هدایت فراهم آورده و هم چالش ها و تهدیدهای جدی در حوزه ی باورها و ارزش های دینی ایجاد کرده است. در چنین فضایی، این نوع هدایت ناگزیر در تعامل مستقیم با رسانه ها و فناوری های دیجیتال قرار می گیرد و بدون بازخوانی عالمانه مبانی و روش ها، با چالش های جدی روبرو خواهد شد.^۱

در عین حال، عصر دیجیتال در کنار تهدیدها، فرصت ها و ظرفیت های مهمی برای گسترش هدایت دینی فراهم کرده است؛ از جمله امکان تبلیغ فراگیر معارف اسلامی، ارتباط مستقیم میان عالمان دین و مخاطبان و پاسخ گویی سریع به شبهات که بهره گیری صحیح از این فرصت ها و ظرفیت ها تنها در سایه پیوند میان قرآن کریم، روایات اهل بیت (ع)، عقل اجتهادی و شناخت دقیق زمانه امکان پذیر است^۲ و این یعنی: عصر دیجیتال صرفاً عرصه تهدید برای هدایت دینی نیست، بلکه ظرفیت های کم سابقه ای را برای تبلیغ و تبیین معارف اسلامی فراهم آورده است. امکان ارتباط فراگیر، تولید و انتشار سریع محتوا، و دسترسی گسترده مخاطبان به منابع دینی، فرصت هایی هستند که در صورت بهره گیری عالمانه و هدفمند، می توانند به تقویت هدایت دینی بینجامند. با این حال، بهره برداری صحیح از این ظرفیت ها نیازمند تبیین مبانی نظری هدایت دینی، بازخوانی نقش عقل اجتهادی و شناخت دقیق تحولات فرهنگی و رسانه ای عصر دیجیتال است بر این اساس، بررسی هدایت دینی در عصر دیجیتال، ضرورتی علمی، دینی و تمدنی به شمار می آید.^۳

در ارتباط با موضوع حاضر در سال های اخیر پژوهش های متعددی صورت گرفته است. برخی از پژوهش ها در حوزه هدایت و تبلیغ دینی و نسبت دین با فضای مجازی انجام شده، اما اغلب این آثار یا به صورت کلی به موضوع تبلیغ دینی پرداخته اند یا به بررسی فضای مجازی بدون تحلیل عمیق مبانی هدایت دینی اکتفا کرده اند به عنوان نمونه: کتاب «اسلام و مقتضیات زمان» اثر مطهری (۱۳۸۶)؛ کتاب «دین و فضای مجازی» تألیف واعظی (۱۳۹۸).

^۱ واعظی، دین و فضای مجازی، ص ۴۲.

^۲ کلینی، الکافی، ص ۲۷.

^۳ واعظی، همان، ص ۵۱.

برخی دیگر به موضوع تبلیغ دینی در فضای مجازی پرداخته‌اند و بیشتر بر ابزارها و شیوه‌های رسانه‌ای تمرکز داشته‌اند، در حالی که پیوند نظام‌مند میان آیات، روایات و تحلیل اجتهادی در آن‌ها کمتر دیده می‌شود مانند: «تبلیغ دینی در فضای مجازی» اثر نصیری (۱۳۹۷).

برخی مانند خسروپناه (۱۳۹۲) در کتاب «فلسفه فرهنگ» تنها به تحلیل نسبت دین و تحولات فرهنگی معاصر پرداخته و برخی مانند کلینی (۱۴۰۷ق) در «الکافی» اگرچه به صورت مستقیم از «عصر دیجیتال» سخن نگفته، اما تأکید فراوانی بر شناخت زمان، مخاطب‌شناسی و روش‌های حکیمانه هدایت دارد.

از دیگر پژوهش‌های صورت گرفته در این زمینه می‌توان به این موارد اشاره کرد: «تربیت دینی در عصر دیجیتال، چالش‌ها و فرصت‌ها» اثر نجفی‌راد (۱۴۰۴)؛ «بررسی نقش هدایت قرآنی در تربیت دینی و اجتماعی نیروهای انتظامی جمهوری اسلامی» اثر شیرین کام و ذاکری (۱۴۰۴)؛ «چالش‌های تربیتی والدین در عصر دیجیتال» اثر جوادی و همکاران (۱۴۰۳)؛ «کتاب «هدایت دینی» تألیف نکونام (۱۴۰۱)؛ «آموزش دینی در فضای مجازی: فرصت‌ها و تهدیدها» اثر موسوی (۱۴۰۰)؛ «نقش رسانه‌های دیجیتال در گسترش آموزه‌های دینی» اثر قاسمی (۱۳۹۹)؛ «آموزش دینی در فضای دیجیتال: چالش‌ها و راهکارها» اثر سلطانی (۱۳۹۹)؛ «تربیت الهی در دنیای دیجیتال» اثر خواجه پور (۱۳۹۸)؛ «تأثیر رسانه‌های دیجیتال بر تربیت دینی» اثر یوسفی (۱۳۹۷)؛ «رسانه‌های دیجیتال و تغییرات در تربیت دینی» اثر حسینی (۱۳۹۶)؛ «تبیین و ضرورت هدایت دینی بشر از نگاه آیت‌الله جوادی آملی» اثر حسن پور (۱۳۹۳).

بر این اساس، می‌توان گفت پژوهشی که به صورت منسجم و اجتهادی، هدایت دینی را با تمرکز بر آیات قرآن کریم، روایات اهل بیت (ع) و اقتضائات عصر دیجیتال بررسی کند، همچنان جای خالی دارد. پژوهش حاضر در صدد است با پر کردن این خلأ، گامی علمی در جهت تقویت نقش هدایت‌گرانه دین در عصر دیجیتال بردارد. اهمیت این پژوهش از آن روست که هدایت دینی، زیربنای سعادت فردی و اجتماعی انسان به شمار می‌رود و هرگونه غفلت از آن، پیامدهای جبران‌ناپذیری به همراه خواهد داشت. از سوی دیگر، نفوذ گسترده فضای دیجیتال در زندگی انسان معاصر، شرایطی را پدید آورده که بدون شناخت دقیق فرصت‌ها و تهدیدهای آن، تحقق هدایت دینی با چالش‌های جدی مواجه خواهد شد. این پژوهش می‌کوشد با تکیه بر آموزه‌های قرآن کریم، روایات اهل بیت (علیهم‌السلام) و دیدگاه اندیشمندان اسلامی، چارچوبی علمی-کاربردی برای هدایت دینی در عصر دیجیتال ارائه دهد؛ به گونه‌ای که هم پاسخ‌گوی نیازهای نسل امروز باشد و هم از انحراف، سطحی‌نگری و تحریف مفاهیم دینی جلوگیری کند. از این رو، انجام این پژوهش برای حوزه‌های علمیه، مراکز تبلیغی و نهادهای فرهنگی - دینی، ضرورتی انکارناپذیر دارد.

از آن جا که تبیین چگونگی تحقق هدایت دینی در عصر دیجیتال، مسئله‌ای بنیادین و اجتناب‌ناپذیر برای حوزه‌های علمیه به شمار می‌آید؛ این پژوهش با هدف «بررسی هدایت دینی در عصر دیجیتال» درصدد است با تبیین مبانی قرآنی و روایی هدایت دینی و تحلیل ویژگی‌ها و اقتضائات عصر دیجیتال و ارائه چارچوبی علمی و اجتهادی برای تحقق هدایت دینی در عصر دیجیتال به این سؤالات پاسخ دهد:

(۱) هدایت دینی در عصر دیجیتال چگونه می‌تواند با حفظ اصالت‌های قرآنی و روایی، پاسخ‌گوی نیازهای فکری، اعتقادی و اخلاقی انسان معاصر باشد؟

(۲) چه چالش‌ها و فرصت‌هایی پیش روی فرآیند هدایت دینی در فضای دیجیتال وجود دارد؟

(۳) نقش عالمان دین و مبلغان حوزه‌های علمیه در این میان چیست؟

تعریف مفاهیم

مفهوم هدایت: واژه «هدایت» از ریشه «هَدَى» در لغت به معنای راهنمایی، دلالت و نشان دادن طریق صحیح، راهنمایی همراه با لطف و عنایت؛ رساندن انسان به مقصد مطلوب^۱ و در اصطلاح عبارت است از: ارائه راه حق همراه با بیان قوانین و ارزش‌هایی که انسان را به سعادت واقعی می‌رساند.^۲

مفهوم هدایت دینی: هدایت دینی عبارت است از: راهنمایی انسان به سوی حقیقت، ایمان و عمل صالح بر پایه تعالیم الهی به گونه‌ای که مسیر درست زندگی فردی و اجتماعی را برای دستیابی به سعادت دنیوی و اخروی روشن سازد. این هدایت از سوی خداوند آغاز می‌شود، از طریق وحی، پیامبران، کتب آسمانی، عقل و فطرت انسانی تحقق می‌یابد؛ تنها انتقال آگاهی نظری نیست، بلکه شامل ایجاد باور قلبی، التزام اخلاقی و عمل آگاهانه در مسیر صراط مستقیم نیز می‌شود و انسان را از گمراهی به سوی کمال انسانی سوق می‌دهد؛ نظامی منسجم از راهنمایی الهی اطلاق که با تکیه بر وحی و عقل، انسان را از سرگردانی معرفتی و عملی رهایی بخشیده و او را به سوی انتخاب آگاهانه مسیر حق و التزام به ارزش‌های الهی سوق می‌دهد؛ ایصال به مطلوب و فراهم‌سازی زمینه رشد معنوی، اخلاقی و رفتاری انسان در چارچوب آموزه‌های دینی.^۳

^۱ ابن منظور، لسان العرب، ج ۳، ص ۴۵۳.

^۲ راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ص ۵۳۷.

^۳ طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ص ۳۵.

^۴ همان، ص ۳۹-۴۱؛ مطهری، آشنایی با قرآن، ص ۲۲-۲۴.

^۵ مصباح یزدی، آموزش عقاید، ص ۶۳-۶۵.

نادرستی از دین در ذهن مخاطبان ایجاد کند. از این رو، رعایت اخلاق تبلیغ دینی در فضای دیجیتال، شرط اساسی موفقیت، ماندگاری و مقبولیت هدایت دینی در عصر حاضر به شمار می آید!

فرصت‌های هدایت دینی در عصر دیجیتال

عصر دیجیتال فرصت‌های کم‌نظیری برای هدایت دینی فراهم کرده است؛ از جمله تبلیغ فراگیر معارف اسلامی، آموزش مجازی علوم دینی، پاسخ‌گویی سریع به شبهات، و ایجاد ارتباط مستقیم میان عالمان دین و مخاطبان. این ظرفیت‌ها می‌تواند در صورت مدیریت صحیح، به تقویت ایمان دینی و افزایش آگاهی معرفتی جامعه منجر شود.^۲ همچنین، استفاده هوشمندانه از رسانه‌های نوین می‌تواند پیام دین را با زبانی متناسب با اقتضائات زمان به نسل جدید منتقل کند.^۳

چالش‌های هدایت دینی در عصر دیجیتال

در کنار فرصت‌ها، عصر دیجیتال با چالش‌های جدی نیز همراه است. سطحی‌نگری معرفتی، تضعیف مرجعیت دینی، انتشار گسترده اطلاعات نادرست، و رواج شبهات اعتقادی از مهم‌ترین آسیب‌های این فضا به شمار می آید. فقدان سواد رسانه‌ای دینی در میان بخشی از کاربران، موجب می‌شود که قدرت تشخیص حق از باطل کاهش یابد و باورهای دینی در معرض تزلزل قرار گیرد.^۴ از این رو، مدیریت آگاهانه و حضور فعال نهادهای دینی در این عرصه امری ضروری است.^۵

راهکارهای تقویت هدایت دینی در عصر دیجیتال

تقویت هدایت دینی در عصر دیجیتال، مستلزم اتخاذ راهکارهایی جامع و هماهنگ است که هم بر اصالت معارف دینی تکیه داشته باشد و هم مقتضیات فناوری و تحولات فرهنگی عصر حاضر را در نظر گیرد.

^۱ کلینی، الکافی، ص ۱۰۳؛ شریف رضی، نامه ۵۳؛ مطهری، مسئله تبلیغ، ص ۶۰-۶۶.

^۲ خامنه‌ای، نقش تبلیغ در هدایت جامعه، ص ۶۱.

^۳ خسروپناه، فلسفه فرهنگ، ص ۱۸۷.

^۴ پارسانیا، دیانت و مدرنیته، ص ۹۹.

^۵ رشاد، فقه فرهنگ، ص ۲۳۴.

نخستین راهکار، تعمیق پیوند میان محتوای دینی و مبانی قرآنی و روایی است؛ بدین معنا که تولید و انتشار محتوای دینی در فضای دیجیتال باید بر فهم اجتهادی و معتبر از قرآن کریم و سنت اهل بیت (ع) استوار باشد تا از سطحی‌نگری، تحریف و التقاط جلوگیری شود.

راهکار دوم، توانمندسازی مبلغان دینی در حوزه مهارت‌های رسانه‌ای و دیجیتال است. مبلغ دینی عصر حاضر، علاوه بر تفقه در دین، نیازمند شناخت ابزارهای نوین ارتباطی، زبان رسانه و شیوه‌های اثرگذار انتقال پیام است تا بتواند معارف دینی را به صورت مؤثر و متناسب با مخاطبان ارائه دهد.

سومین راهکار، تقویت سواد رسانه‌ای دینی در میان مخاطبان است. هدایت دینی زمانی پایدار خواهد بود که مخاطبان بتوانند میان منابع معتبر و نامعتبر تمایز قائل شوند و در مواجهه با شبهات و اطلاعات متعارض، رویکردی نقادانه و عقلانی داشته باشند.

راهکار چهارم، پاسخ‌گویی علمی، مستند و به‌هنگام به شبهات است. ایجاد مراکز تخصصی پاسخ به شبهات در فضای دیجیتال و بهره‌گیری از ظرفیت نخبگان حوزوی و دانشگاهی، می‌تواند نقش مهمی در تثبیت باورهای دینی ایفا کند.

در نهایت، التزام به اخلاق تبلیغ دینی در فضای دیجیتال، به عنوان راهکاری بنیادین، باید در همه مراحل هدایت مورد توجه قرار گیرد. رعایت کرامت انسانی، گفت‌وگوی حکیمانه، پرهیز از تقابل‌های تنش‌زا و صداقت در بیان معارف دینی، زمینه‌ساز اعتماد مخاطبان و افزایش اثرگذاری هدایت دینی در عصر دیجیتال خواهد بود.

نتیجه‌گیری

هدایت دینی، حقیقتی فراتاریخی و در عین حال زمان‌مند است؛ بدین معنا که اصول و مبانی آن ثابت و ریشه‌دار در وحی الهی است، اما شیوه‌ها و ابزارهای تحقق آن متناسب با شرایط هر عصر تغییر می‌یابد. عصر دیجیتال، به مثابه یکی از پیچیده‌ترین مراحل تاریخ زیست انسانی، میدان تازه‌ای برای تحقق یا تضعیف هدایت دینی فراهم کرده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که هدایت دینی در عصر دیجیتال، صرفاً با حضور صوری دین در شبکه‌های مجازی محقق نمی‌شود، بلکه نیازمند رویکردی عمیق، اجتهادی و نظام‌مند است. در این عصر، هدایت باید بر اساس فهم دقیق از قرآن کریم و سنت معتبر اهل بیت (ع)، همراه با عقلانیت دینی و التزام اخلاقی شکل گیرد. اجتهاد پویا، به عنوان موتور محرک اندیشه دینی، نقش محوری در پاسخ‌گویی به مسائل نوپدید دیجیتال ایفا می‌کند و بدون آن، دین در مواجهه با تحولات شتابان عصر حاضر، دچار انفعال خواهد شد. از سوی دیگر، زمان‌شناسی و مخاطب‌شناسی، شرط اساسی اثرگذاری هدایت دینی در عصر دیجیتال است. مخاطب امروز، پرسش‌گر، انتخاب‌گر و در معرض انبوهی از اطلاعات متعارض است؛ از این رو هدایت

دینی باید مبتنی بر اقناع عقلانی، گفت‌وگوی حکیمانه و پرهیز از تحمیل و سطحی‌نگری باشد. در نهایت، می‌توان نتیجه گرفت که عصر دیجیتال نه تهدیدی ذاتاً منفی برای دین است و نه فرصتی خودبه‌خودی برای هدایت؛ بلکه میدانی است که کیفیت حضور دین در آن، سرنوشت هدایت دینی را رقم می‌زند. حوزه‌های علمیه، به‌عنوان نهادهای مرجع تولید و صیانت از معارف دینی، وظیفه‌ای سنگین در طراحی الگوی هدایت دینی در عصر دیجیتال بر عهده دارند و ایفای این نقش، مستلزم پیوند عمیق میان سنت اجتهادی حوزه و اقتضائات جهان معاصر است.

فهرست منابع و مآخذ

قرآن کریم

- ابن ابی‌الحدید، ع. (۱۴۰۴ق). شرح نهج البلاغه، تحقیق: محمدابوالفضل ابراهیم، قم: مکتبه آیت الله المرعشی النجفی.
- ابن منظور، م. (۱۴۱۴ق). لسان العرب، ج ۳، بیروت: دارصادر.
- پارسانیا، ح. (۱۳۸۷). دیانت و مدرنیته، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- تافلر، ا. (۱۳۷۹). موج سوم، مترجم: شهیندخت خوارزمی، تهران: نشر نی.
- تمیمی آمدی، ع. (۱۳۶۶). غررالحکم و دررالکلم، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- جعفری، م. (۱۳۹۲)، روش‌ها و شیوه‌های تبلیغ دینی، قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- جوادی آملی، ع. (۱۳۸۷). منزلت عقل در هندسه معرفت دینی، قم: انتشارات اسراء.
- (۱۳۸۹). تفسیر موضوعی قرآن کریم (عقل در قرآن)، قم: انتشارات اسراء.
- (۱۳۹۲). بصیرت دینی، قم: انتشارات اسراء.
- جوادی، ف. سیدقمی، م. شهریاری خواجه، پ. و دخت خداوردی، ف. (۱۴۰۳). چالش‌های تربیتی والدین در عصر دیجیتال، نوزدهمین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های مدیریت و علوم انسانی در ایران، ۳۴۶۳-۳۴۵۴.
- حسن پور، ع. (۱۳۹۳). تبیین و ضرورت هدایت دینی بشر از نگاه آیت الله جوادی آملی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه مازندران، دانشکده الهیات و معارف اسلامی.
- حسینی، ف. (۱۳۹۶). رسانه‌های دیجیتال و تغییرات در تربیت دینی، فصلنامه مطالعات فرهنگی، ۱۱(۲)، ۴۸-۳۳.
- خامنه‌ای، س. (۱۳۹۵). نقش تبلیغ در هدایت جامعه، تهران: دفتر نشر آثار رهبری.
- خسروپناه، ع. (۱۳۹۲). فلسفه فرهنگ، قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- (۱۳۹۲). فلسفه فرهنگ، قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

خواجه پور، ز. (۱۳۹۸). تربیت الهی در دنیای دیجیتال (تأثیر زندگی دیجیتال والدین در تربیت دینی خردسالان با تکیه بر اندیشه آیت الله مجتبی تهران)، دو فصلنامه علمی مطالعات فقه و حقوق رسانه، دانشکده رفاه، ۱(۲)، ۱۱۹-۱۵۶.

راغب اصفهانی، ح. (۱۴۱۲ق). المفردات فی غریب القرآن، قم: دارالعلم.
رشاد، ع. (۱۳۹۰). فقه فرهنگ، قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
سبحانی، ج. (۱۳۹۰). منشور تبلیغ اسلامی، قم: مؤسسه امام صادق (ع).
..... (۱۳۹۱). بحوث فی الملل و النحل، قم: مؤسسه امام صادق (ع).

سجادی، س. (۱۳۹۶). تعلیم و تربیت دینی در عصر رسانه های دیجیتال، فصلنامه پژوهش های تربیتی، ۱۲(۲).
سلطانی، م. (۱۳۹۹). آموزش دینی در فضای دیجیتال: چالشها و راهکارها، مجله علمی تربیت اسلامی، ۱۰(۳)، ۷۰-۵۵.

شریف رضی، م. (۱۴۰۳). نهج البلاغه، مترجم: جعفر شهیدی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
شیرین کام، ا. و ذاکری، م. (۱۴۰۴). بررسی نقش هدایت قرآنی در تربیت دینی و اجتماعی نیروهای انتظامی جمهوری اسلامی، دو فصلنامه علمی، ۳(۱)، ش ۵، ۱-۲۳.

صدوق، م. (۱۴۱۳ق). من لا یحضره الفقیه، ج ۴، قم: جامعه مدرسین.
طباطبایی، س. (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن، قم: انتشارات اسلامی.
قاسمی، م. (۱۳۹۹). نقش رسانه های دیجیتال در گسترش آموزه های دینی، مجله مطالعات دینی، ۱۸(۱)، ۷۹-۶۵.
قرائتی، م. (۱۳۹۱). روش های تبلیغ، قم: مرکز فرهنگی درس هایی از قرآن.
کاستلز، م. (۱۳۹۰). عصر اطلاعات: اقتصاد، جامعه و فرهنگ، مترجم: حسن چاووشیان، تهران: نشر طرح نو.
کلینی، م. (۱۴۰۷ق). الکافی، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
..... (۱۴۰۷ق). الکافی، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

مصباح یزدی، م. (۱۳۸۹). آموزش عقاید، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

مطهری، م. (۱۳۸۶). اسلام و مقتضیات زمان، تهران: انتشارات صدرا.

..... . آشنایی با قرآن، تهران: انتشارات صدرا.

..... . تعلیم و تربیت در اسلام، تهران: انتشارات صدرا.

..... . توحید، تهران: انتشارات صدرا.

..... . مجموعه آثار، تهران: انتشارات صدرا.

..... . مسئله تبلیغ، تهران: انتشارات صدرا.

موسوی، ف. (۱۴۰۰). آموزش دینی در فضای مجازی: فرصت ها و تهدیدها، تهران: پژوهشگاه علم انسانی .

نجفی راد، م. (۱۴۰۴). تربیت دینی در عصر دیجیتال، چالشها و فرصتها، ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر، ۱-۱۲.

نصیری، ع. (۱۳۹۷). تبلیغ دینی در فضای مجازی، فصلنامه تبلیغ اسلامی، ش ۴۲

نکونام، م. (۱۴۰۱). هدایت دینی، اسلام شهر: انتشارات صبح فردا.

نگروپونته، ن. (۱۳۸۱). دیجیتال بودن، مترجم: حسینعلی قنبری، تهران: نشر آتی نگر.

واعظی، ا. (۱۳۹۸). دین و فضای مجازی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

یوسفی، م. (۱۳۹۷). تأثیر رسانه های دیجیتال بر تربیت دینی، تهران: نشر معارف.